

NESUTARIMAI
XX a. PRADŽIOS LIETUVOS IDEALISTINĖJE PSICHOLOGIJOJE
SĄMONĖS KLAUSIMU

A. GUČAS

XIX a. pabaigoje drauge su gamtos mokslo žinių populiarinimu Lietuvoje sklido ir materialistinės pažiūros psichologijos klausimais. Buvo keliama ir nagrinėjama antropogenezės problema, kartu su ja kai kurie gyvulio ir žmogaus psichikos atsiradimo ir raidos klausimai. Tuo metu buvo padėti pagrindai Lietuvos genetinei psichologijai¹. Tačiau sąmonės problema gamtos mokslo literatūroje nebuvo svarstoma. XIX a. pabaigos autoriams tai buvo per daug specialus, reikalaujantis didelio įsigilinimo ir tyrinėjimo klausimas.

XIX a. pabaigoje Lietuvoje ėmė sklisti marksistinė mintis. XX a. pradžioje pasirodė pirmieji marksizmo klasikų vertimai į lietuvių kalbą. Lietuviškoje darbininkams skirtoje spaudoje pasirodė straipsniai, kuriuose atmetamas vulgarus, mechanistinis evolucionizmas, į vystymąsi žvelgiama kaip į dialektinį procesą, visuomeniniai klausimai aiškinami istorinio materializmo dvasia². Iki 1905—1907 m. revoliucijos ir po jos lietuvių marksistinėje spaudoje buvo keliama sąmonės problema, pabrėžiant jos visuomeninį sąlygotumą, lemiamą visuomenės būties vaidmenį sąmonės raidoje.

Kai po 1905—1907 m. revoliucijos prasidėjo reakcijos metai, buržuazija mobilizavo savo jėgas kovai su materialistinėmis pažiūromis. Tos jėgos susibūrė pirmiausia apie „Draugijos“ (1907—1940 m.) žurnalą. Tačiau klerikalinės krypties ideologų raštai, kartojantys senas dogmas apie materijos nekintamumą ir žmogaus sąmonės dievišką kilmę, nebedarė tokio įspūdžio kritiškai nusiteikusiems skaitytojams, kokį darė anksčiau. Idealistinėje kryptyje atsirado naujų srovių, kurių atstovai buvo nepatenkinti tradiciniais teiginiais, todėl, kritikuodami materializmą, kai ką jame pripažino arba savaip „taisė“. Iš tokių naujos krypties idealistų išsiskyrė V. Storosta (1868—1953), lietuvių literatūroje žinomas Vydūno vardu, ir R. Bytautas (1886—1915). Jie nemažai dėmesio skyrė ir sąmonės problemai. Atstovaudami vienoms idealizmo kryptims, jie kėlė aikštėn kitų idealistų nelogiškumus. Kritikuodami vieni kitus, jie atskleidė tas

¹ A. Gučas, Evolucionizmas ir genetinė psichologija Lietuvoje (XIX a. pabaiga — XX a. pradžia), Pedagogika ir psichologija, t. II, Vilnius, 1962, p. 83—111.

² V. Kapsukas, Istorinis materializmas, Raštai, t. 3, Vilnius, 1961.

psichologijos prielaidas, kuriose buvo galima įžvelgti materializmo elementų, nes „kai vienas idealistas kritikuoja kito idealisto idealizmo pagrindus, dėl to visuomet laimi materializmas“³.

* * *

*

Lietuvos kultūros istorijoje Vydūnas daugiau yra žinomas kaip rašytojas dramaturgas, negu kaip filosofas ar psichologas, mokslinio pobūdžio veikalų autorius. Jo filosofinių veikalų mintys dėstomos painiai, juose maža įrodymų, bet daug poetinių priemonių, patetikos, tikėjimo žmogaus tobulėjimu. Per Vydūną lietuviškai skaitančioji visuomenė galėjo susipažinti su senovės Indijos literatūros paminklą kuriiais filosofiniais teiginiais, nors ir apneštais Vakarų okultizmo drumzlėmis.

Vydūno filosofinių raštų stilius, kaip ir grožinės literatūros kūrinių, yra savotiškas. Kai kurie svarbūs teiginiai visai neargumentuojami, kiti išreiškiami metaforomis, vaizdais. Tai ir suprantama, nes jo filosofijos pagrindiniai literatūriniai šaltiniai — vedos ir upanišados — yra ne filosofiniai traktatai, bet senovinės poezijos šedevrai. Ir kiti vadinamojo „slaptingojo mokslo“ atstovai, kurie buvo žinomi Vydūnui, rašė ne tik filosofinio pobūdžio veikalus, kuriuose loginio mąstymo formos pinasi su poetiniais vaizdais, bet ir grožinės literatūros kūrinius. Vydūno filosofinio pobūdžio veikalų stilius nedaug tesiskiria nuo jo dramos veikalų. Gal būt, iš čia ir išplaukia Vydūno mėginimas savo filosofines idėjas išdėstyti dialogais. Jis neslepia, kad jo dramos yra „idėjiniai“ veikalai. Jose vyrauja filosofinė mintis, o poetiniai vaizdai ir veiksmo dinamika — antraeilis dalykas. Todėl ir Vydūno dramos abstrakčios, jose nėra nei gyvų tipų, nei charakterių.

Vydūno filosofinė sistema idealistinė. Kai kurie materialistiniai elementai joje atsirado iš senovės indų filosofijos. Nagrinėdamas sąmonės problemą, Vydūnas stengiasi atskleisti jos istoriją. Jis pripažino gamtoje pakopas. Pasak Vydūno, visur reiškiasi tas pats „vienumas“, kuris skiriasi tiktai materijos „smulkumu“. Savo pažiūrą į dvasią ir materiją jis išreiškia tokia formule: „Kaip dvasia yra subtilus materijos virpėjimas, taip materija yra dvasia sustingimo būsenoje“⁴. Sąmonė yra materijos savybė ir atspindi tikrovę, bet, Vydūno nuomone, ji esanti dvasinės prigimties, glūdinčios materijoje, pasireiškimas.

Indų filosofijos įtaka pasireiškia ir Vydūno pažiūrose į materijos formas. Jis skiria medžiaginę tikrovę („prakti“) ir gyvąją gamtą, gyvybės reiškinius („prana“). Už jų esanti gyvoji gamta su jutimais ir emocijomis („kama“). Dar aukščiau yra „manas“ sritis, kuri yra susijusi su „kama“ (kūnu) ir kurią galėtume pavadinti pažįstančia sąmone (žmogaus psichika). Aukščiausią pakopą sudaro „manas“ — meilė, „budchi“ — išminties, šviesos sritis ir „atman“ — dvasia, „aš“, aukščiausia sąmonė. Pirmosios keturios tikrovės sritys, esą, reiškiasi medžiaginiaisiais procesais arba drauge su jais susijusiais biologiniais procesais, o trys paskutinės sritys esančios aukščiausios, kurias žmogus galįs pasiekti savo išmintimi ir persikelti į jas gyvas ar miręs⁵. Čia visur matyti raida, kitimas, per-

³ V. I. L e n i n a s, Raštai, t. 38, Vilnius, 1960, p. 268.

⁴ V y d ū n a s, Visatos sąranga, Tilžė, 1907, p. 30.

⁵ Indų psichologijos pagrindines sąvokas plačiau nagrinėja E. A b e g g, Indische Psychologie, Zürich, 1945. Jis nurodo, kad indų filosofinius terminus išversti į Europos kalbas beveik neįmanoma. Sunku rasti indų psichologijai ir paraleles Europos psichologijos moksle. Jo aiškinimu, *prana* yra gyvybės principas, nesąmoningo, gyvuliško gyvenimo turėtojas, jis veikia budėjimo ir miego metu. *Manas* veikia tik budėjimo metu, jam priskiriami mąstymas, jausmai, valia, sugebėjimas vaizduotis. Vadinamosios aukščiausios pakopos esančios metafizikos, taigi idealistinės filosofijos spekuliacijų dalykas

ėjimas iš žemesnių, paprastesnių būvių į aukštesnius, sudėtingesnius. Drauge su Heraklitu Vydūnas teigė, kad „viskas sravi“. Nuolatinį kitimą negyvojoje ir gyvojoje gamtoje jis lygino su vandens virimu, kur nuolat vieni burbulai atsiranda, kiti išnyksta.

Vydūno sąmonės koncepcija išplaukia iš jo bendrųjų filosofinių pažiūrų, kuriose svarbus vaidmuo tenka raidos principui. Matydamas gamtoje įvairias materijos tobulumo pakopas ir su jomis susijusias dvasines apraiškas, Vydūnas joje matė ir sąmonę. Negyvojoje gamtoje (kristaluose) tesąs tiksliai sąmonės „blykstelėjimas“, augaluose jau yra sąmoningumo „brėškimas“, jis — pavidalus kuriantis pradas (forma). Tolesnė organinės gamtos pakopa — gyvuliai. Juose sąmoningumas „aušta“, jis yra gyvenimą veikiantis pradas. Minčių pasaulis gyvuliuose tik „brėkšta“, jis pasireiškia instinktais. Instinktuose Vydūnas įžiūri žemesniųjų sąmoningumo formų pasireiškimą. Aukščiausią sąmoningumo pakopą yra pasiekęs žmogus. Čia sąmoningumas, anot Vydūno, yra lyg šviesa, kuri viską peršviečia. Tačiau žmogaus sąmoningumas gali būti įvairių lygių. Tuos lygius Vydūnas nurodo pagal upanišadas: dienos sąmonė (žmogui budinti) — „džagrat“, sapno sąmonė — „svapna“, kieto miego sąmonė — „sušupti“, sąmonė, „kuri šviečia augšt visų tų skirtumų“, — „turija“⁶. S. Radhakrišnanas pripažįsta, kad „turija“ nėra empirinis tikrovės suvokimas, bet mistinis žmogaus dvasios gyvenimo įsisąmoninimas⁷, todėl beprasmiška „aukščiausiai šviečiančią sąmonę“ mėginti mums aiškintis mokslo sąvokomis.

Šalia sąmonės sąvokos Vydūnas dar vartoja sielos (psichikos) ir dvasios-sielos sąvokas, kurių turinys siauresnis už sąmonės sąvoką. Pagal Vydūną siela apsieiškia per kūną. Kūnas yra sielos priemonė ir įrankis. Kada Vydūnas sako, kad žmogus kartais sekąs geismus „su visai užmerktomis sielos akimis ir užkurtusiomis jos ausimis“⁸, tai čia sielą jis supranta aristoteliškai, kaip sugebėjimą justį (matyti ir girdėti). Jo supratimu, siela junta, jaučia, mąsto. Tokių sugebėjimų gali turėti ir gyvuliai. Antroji siela tapatinama su dvasia ir vadinama dvasia-siela. Tai jau žmogaus psichikos išsivystymo pakopa, kai žmogus nusimano egzistuojąs, kai jame reiškiasi savimonė. Tai pakopa, kai iš „kama-manas“ būsenos gali būti pereita į „manas“, į dvasiškumo pakopą, kai žmogus turi išminties, meilės, malonumo, teisingumo, kantrumo, tvirtumo ir kitokių savybių⁹. Dabar pasakytume, jog tai ne kas kita, kaip aukštesnieji, apibendrinti žmogaus jausmai, atsiradę ir vystęsi, gyvenant žmogui visuomenėje, ir valios savybės, susiformavusios, žmogui veikiant ir įgyjant gyvenimo patyrimą. Vydūno dvasia-siela yra aukščiausia sąmonės išsivystymo pakopa ir reiškiasi tada, kai subjektas veikia sąmoningai, atsiškaitydamas už savo veiksmus, kalbos padedamas. Kalbėdamas apie žmogaus psichiką, Vydūnas paprastai vartoja sąvoką dvasia-siela, nes joje randami visi tie požymiai, kurie būdingi žmogui ir atskiria jį nuo gyvulių.

Vydūnas sąmonės ir sielos (psichikos) sąvokoms priskiria visai kitokį turinį, negu mokslinė psichologija. Psichika yra gyvosios materijos savybė, bendra visiems gyvūnams, jų tarpe ir žmogui, o Vydūnas psichiką (sielą-dvasią) laiko žmogui būdinga savybe. Mokslinė psichologija sąmone vadina aukščiausią psichikos pakopą, atsiradusią, žmogaus protė-

(plg. p. 15). Sąmonės supratimas senojoje indų literatūroje, turįs panašumo su Vydūno išdėstyta schema, matyti ir iš J. P. Atreia pranešimo: The concept of mind in Indian psychology. „Acta psychologica“, v. XIX, 1961, p. 531—533.

⁶ V y d ū n a s, Sąmonė, Tilžė, 1936, p. 194.

⁷ С. Р а д х а к р и ш н а н, Индийская философия, т. I, М., 1956, p. 215—216.

⁸ V y d ū n a s, Tautos gyvata, Tilžė, 1920, p. 32.

⁹ Ten pat, p. 33.

viui ėmus gyventi istorinį visuomeninį gyvenimą, o Vydūniui sąmonė yra visos gyvosios ir negyvosios gamtos savybė, įgalinanti visatą tobulėti.

Žmogaus dvasios-sielos būdingiausias bruožas yra savimonė — sąmonės vystymosi ir tobulėjimo padarinys. Pagal Vydūną visa, kas yra, į vienybę jungia bendroji sąmonė. Kuo toliau einama evoliucijos pakopomis, tuo vis didesnis vyksta tos sąmonės skaidymasis, kol žmogui lieka individuali sąmonė (individualybė) ir „savęs žinojimas“ (savimonė).

Vydūno pasaulėžiūroje įdomu tai, kad jis, remdamasis savimonės faktu, išsiverčia be substancialios sielos. Jo samprotavimų kelias toks. Egzistuoja tik amžinybė ir begalybė. Kadangi žmogus žino, kad jis egzistuoja, tai jis turi būti giminingas su amžinybe ir begalybe, arba su visatos priežastimi. Žmogui glūdi tai, kas tikrai egzistuoja, ir tai, kas pasirodo, atsiranda. Savimonė gimsta iš šios priešybės, žmogui augant ir vystantis. Tačiau tai, kas atsirado, turi ir pranykti, — samprotauja Vydūnas. Bet tai, kas jau yra, negali visiškai išnykti. Tai išplaukia ir iš gamtos mokslų aptiktų dėsnų. Taigi pranykti gali tikrai savęs žinojimo arba pažinimo būdas, bet ne pats žinojimas ir jo turinys. Kas save mato tame, kas pranyksta, tai drauge su tuo ir pranyksta, o kas save mato tame, kas amžina, kas yra visatos priežastis, tas nepažūva. Taigi, Vydūno manymu, nemarumas yra žmogaus sąmonės nusikreipimas į savęs pačios pažinimą, radimas savęs begalybės ir amžinybės vyksmuose¹⁰.

Pradėjęs savimonės klausimą nagrinėti teisinga prielaida, kad savimonė yra savęs pažinimas (savęs žinojimas), tolesniais samprotavimais Vydūnas nukrypsta į fideizmą ir mistiką. Kadangi sąmonė pažįsta pati save, todėl ji pasidaranti savo pačios turiniu (nes viskas, kas pažįstama, yra sąmonės turinys)¹¹. Toliau jis daro išvadą, kad tai, kas suvokia, yra platesnės apimties už tai, kas suvokiama, kas yra suvokimo turinys. Šitaip samprotaudamas, Vydūnas ima ieškoti platesnio prado, į kurį sutilptų save suvokianti sąmonė. Tada ji turi išsikelti iš savojo „rato“, nes, kas sutelpa jame, negali būti platesnės apimties. Šie Vydūno „ieškojimai“ baigėsi „aukštesnės esybės“ pripažinimu.

Iš teisingos prielaidos Vydūnas pateko į fideizmą dėl to, kad sąmonę atskyrė nuo materijos. Savimonė yra sąmonės savybė, o sąmonė — aukščiausia objektyvaus pasaulio atspindėjimo forma. Joje atsispindi ir vidiųjų subjektyviųjų procesų visuma (savimonės atveju). Tačiau ir šie subjektyvūs procesai pažįstančiajam yra objektyvūs. Ar subjektas pažįsta savo psichinius pergyvenimus, ar jų nepažįsta, sąmonės, kaip objektyvaus pasaulio atspindėjimo, esmė nesikeičia. Atspindėjimas yra materijos savybė, o materija niekur negali „išsikelti“ pati iš savęs, nors ji gali save pažinti.

Konkrečiau sąmonės ypatumus Vydūnas atskleidžia, aiškindamas atskirus psichinius procesus (pažinimo, kalbos, jausmų ir kt.). Vydūno aiškinimu, pažinimas prasideda pojūčiais. Tai išplaukia iš jo pažiūros, kad sąmonė gali būti įvairių pakopų. Paprasčiausia sąmonė (gyvulio) pažįstanti tikrovę betarpišku jautimu. Žmogaus pažinimas irgi prasideda atskirais pojūčiais, o iš jų susidara vaizdiniai ir mintys (plg. V. Vundto pažiūrą į sudėtingų psichinių procesų susidarymą iš paprasčiausių elementų). Suvokdamas išorinį pasaulį, žmogus susidara jo vaizdą.

Kas žmogaus pažinta jutimais ir yra virtę sąmonės turiniu, gali pranykti. Tačiau Vydūnas pabrėžia, kad tai nėra grimzdimas į nesąmoningumą, o nuslinkimas į nežinojimą, išėjimas iš sąmonės akiračio¹². Buvęs žinojimas kaip nors išlaikąs savo pėdsakus sąmonėje, dažnai jis fik-

¹⁰ V y d ū n a s, Slaptinga žmogaus didybė, Tilžė, 1907, p. 37.

¹¹ V y d ū n a s, Sąmonė, Tilžė, 1936, p. 94.

¹² Ten pat, p. 114.

suojamas materialiu būdu (piešiniais, skaitmenimis, gyvu žodžiu, raštu ir kitaip).

Tikrovės pažinimo klausimu Vydūnas laikėsi pažiūros, kad galima pažinti ne tik pojūčiais (jautiminius pažinimas), bet ir protu (mąstymas, manymas). Su proto pagalba mokslas pasiekia svarbių rezultatų, gilindamasis į tikrovę, ieškodamas ją valdančių dėsnių. Žmogaus proto veiklą, arba mąstymą, Vydūnas vadina regimojo ir neregimojo pasaulio atspindėjimu.

Mąstymo mechanizmo klausimu Vydūnas nebuvo grynas asociatyvistas, jam įtakos yra turėjęs V. Vundtas, jo apercepcijos teorija. Vydūnas rašė: „Mintys atplaukia sąmonėn pagal tam tikrus įstatymus. Jų valdomos, jos gretinas ir jungiasi bei mezgasi viena prie antros. Kad nauja mintis neranda omenėį tokios, šalia kurios jai galima stoties, ji tuoj ir šalinasi. Sako žmogus: nesuprantu“¹³. Mąstymas apima vienu minčių asociavimą su kitomis (protavimą), subjekto aktyvumą ir jo nusikreipimą į pačią minčių eigą, mąstymo proceso įsisąmoninimą. Kad Vydūnui buvo artima apercepcijos teorija, matyti ir iš to, kokią reikšmę jis priskiria dėmesiui: pažinimas vyksta, atkreipiant žmogui dėmesį į gaunamus įspūdžius. Į ką žmogus atkreipias savo dėmesį, ką jis įsisąmoninas, kas lieką jo sąmonėje, tą jis išmanąs, o ko neišmanąs, tai lieką žmogui sveti- ma, painu.

Nors mąstymą ir išmanymą Vydūnas skiria aukštesniam žmogaus būties skyriui, nors mintis atitrūkstanti nuo materialaus savo pagrindo, bet ji vėl galinti virsti daiktu. Tai, kas idealu (mintis, vaizdinys), galį virsti visai realiu žmogaus veiklos produktu.

Būdamas senosios indų filosofijos ir Vakarų iracionalizmo įtakoje, Vydūnas labai apribojo proto vaidmenį žmogaus pažinimo procese. Jis nesutinka, kad protu galima pažinti visą tikrovės įvairumą ir gilumą. Protaudamas žmogus valingai arba nevalingai palyginąs ir skirstąs įvairias pažintis, randąs jų tapatumus ir skirtumus. Tos pažintys žmogaus sąmonėje tampančios lyg sustingusiais dalykais — sąvokomis. Mokslo sąvokos esančios tiksliai apibrėžtos, o kitos gyvenime vartojamos sąvokos mokslo dar nepatikrintos ir nepatvirtintos. Jos irgi padedančios pažinti tikrovę, esančios net gyvesnės už pirmąsias. Kadangi, pasak Vydūno, viskas gyvenime keičiasi, net akies mirksnyje niekas nėra tas pats („viskas sravi“), tai keičiasi ir sąvokos. Todėl greitai jos nebetinkančios žymėti tiems daiktams, „po kurių veikimo jos sutvertos“. Iš čia Vydūnas daro klaidingą išvadą, kad sąvokinis mąstymas yra netobulus tikrovės pažinimo būdas. Jis tik padedąs pažinti tikrovės reiškinius, bet negalįs pažinti jos esmės. Tai verčia Vydūną šalia mąstymo įvesti išmanymą (išmintį, intuiciją), kuris leidžia atitrūkti nuo betarpiško pažinimo, duoda medžiagos naujoms sąvokoms, padeda rasti naujus mokslo dėsnius. Visos svarbios mokslui žinios esančios gautos intuityviai, protavimu jos tik patvirtinamos. Genialūs žmonės esą tie, kuriuose dažniau įvyksta tokių nušvytėjimų¹⁴. Taigi pažinimo klausimais Vydūnas visai artimas intuityvistams. Jis ir neneigia, kad jam įtakos turėjo H. Bergsonas¹⁵.

Intuityvaus pažinimo reikalingumą Vydūnas aiškina tuo, kad jautiminis ir sąvokinis pažinimas dar negalįs atsakyti į visus žmogui kilusius klausimus. Reikia sutikti su Vydūnu, kad mokslas daug ko dar nepažįsta. Tai rodo nuolatinė mokslo pažanga. Aptikus naujus faktus ir dėsnius, valdančius tikrovę, paaiškėja ir ankstesnių mokslo sistemų trūkumai, jų ribotumas. Drąsios hipotezės apie įvairius tikrovės reiškinius, jei jos

¹³ V y d ū n a s, Apšvietimas, Tiltė, 1909, p. 38.

¹⁴ V y d ū n a s, Slaptinga žmogaus didybė, Tiltė, 1907, p. 45.

¹⁵ „Jaunimas“, Tiltė, 1913.VIII, p. 6.

paremtos ankstesniais mokslo duomenimis, padeda aptikti naujus reiškinius ir jų tarpusavio ryšius. Tačiau mokslinėms hipotezėms būdingas vienas bruožas — prielaidą stengiamasi patikrinti. Tačiau Vydūnas, pabrėždamas mokslo ribotumą, iškelia mokslo duomenimis nepagrįstas hipotezes ir nuneigia galimybę jas patikrinti, tvirtindamas, kad jos prieinamos pažinti ir patirti tik kai kuriems „išrinktiesiems“.

Intuityvų pažinimą išrinktiesiems priskiria idealistai mistikai. Tačiau iš tikrųjų intuicija tai ne išrinktųjų ir įkvėptųjų privilegija, kaip įrodinėja Vydūnas, o tam tikras kiekvieno žmogaus proto veiklos atvejis. Intuityvus pažinimas esti tada, kai neįsisąmoninamas mąstymo kelias, o tiktai mąstymo rezultatas. Vadinamųjų intuityvių „nušviimų“ gali būti tais pažinimo klausimais, kuriais žmogus daug galvoja, svarsto. Intuityviam mąstymui būdinga tai, kad ne visi jo etapai yra aiškiai sąmoningi. Ši aplinkybė davė progos įvairioms idealistinėms psichologijos teorijoms. Jų tarpe ir Vydūnui, intuiciją klaidingai priskirti prie iracionalių pažinimo procesų.

Vydūno svarstymuose nemaža vietos skirta kalbai. Sąmonės vystymasis nuo žemesniųjų pakopų į aukštesniąsias gali vykti tik su kalbos pagalba. Pagal Vydūną kalba ir savimonė neatskiriama dalykai, nes kalba žmogus išreiškia tai, ką jis pažįsta, suvokdamas išorinį pasaulį ir stebėdamas bei tirdamas savo pergyvenimus. Tai teisinga mintis, nes kalbant žmogus atsiskaito iš to, kiek jo sakomi žodžiai atitinka reiškiamų minčių turinį. Šnekėjimui yra būdinga išorinės žodinės išraiškos ir vidinio minčių turinio atitikimo kontrolė, o tai įmanoma padaryti, sąmoningai žmogui analizuojant tas abi vieningo minčių išreiškimo proceso puses. Kontrolė to, kas norėta pasakyti ir kas pasakyta,— savimonės dalykas.

Tarp mąstymo ir kalbos Vydūnas mato abipusišką ryšį: mintis kuria kalbą, nes kalba yra mąstymo įsikūnijimas, bet, antra vertus, žodis augina mintį, nes, kai mintis turi būti išreikšta, ji turi „aiškėti ir stiprėti“, kitaip ji negalės būti pasakyta žodžiu. „Kalba tiesiog priverčia mintį pasidaryti aiškia, gyva“¹⁶.

Kalbą Vydūnas kildina iš „žmonių santykiavimo“ (bendravimo). Ji abstrahuojama nuo paties bendravimo proceso — šnekėjimo — ir pasidaro bendravimo priemone¹⁷. Nors kalba pasireiškia šnekėjimu, bet tai skirtingi dalykai. Kalbą galima regėti ir girdėti, bet iš tikrųjų ji nėra „daiktinga“.

Vydūno manymu, visuomenė ir jos kūriniai (kalba) pasižymi tam tikra inercija, priešinimusi kai kurioms individo naujovėms. Bet tai esą reikalinga, nes, jeigu nebūtų santykinio kalbos pastovumo, jei ją, atskirus jos žodžius galėtų keisti kiekvienas asmuo, tai nebūtų galima suprasti, ką kiti nori pasakyti.

Kalbą Vydūnas sieja su krauju, kuris nešas ir paveldimuosius kalbos elementus. Vadinasi, pagal Vydūną kalba atsirado ne kartu su žmonių visuomene ir toliau kinta bei vystosi drauge su žmonių visuomenės istorija, bet yra biologinis reiškinys, atliekantis ir visuomeninio bendravimo funkciją. Žodžiu sakant, kalba Vydūnui yra ne istorinė, bet biologinė kategorija. Taigi, nors atskirais kalbos klausimais Vydūnas iškėlė teisingų minčių, bet bendra jo kalbos psichologijos koncepcija yra idealistinė.

Vydūno sąmonės koncepcijai yra būdingas veiklumo principas. Dėl to jis nekovojo su V. Vundto „sielos aktualumo“ teorija, kaip tai darė R. Bytautas, nes atskirais klausimais Vydūnas kaip tik sekė V. Vundtu (žmogaus veiklumas suvokimo metu, kalbos kilmė ir vystymasis ir kt.). Pagal Vydūną visų pirma veiklumas pasireiškia pažinimo

¹⁶ V y d ū n a s, Mūsų uždavinys, Tilžė, 1921, p. 54.

¹⁷ V y d ū n a s, Sąmonė, Tilžė, 1936, p. 137.

procesuose. Bendraudami vieni su kitais, žmonės susidaro įvairių vaizdinių, sąvokų, įgyja patyrimo. Auga tas lobis, kuriuo remiasi mąstymas. Tačiau visi šie sąmonės turiniai gali plaukti vienas po kito, be tvarkos, kaip srovelės vandens po lietaus. Jas sutvarko subjekto aktyvumas. Si Vydūno pažiūra susisiekiama su I. Kantu, kuris ypač yra pabrėžęs subjekto aktyvumą pažinimo procese. Vydūnas aktyvumą supranta labai plačiai. Pagal I. Kantą chaotiškus vyksmus tikrovėje žmogaus protas sutvarko pagal laiko ir erdvės kategorijas. Tačiau Vydūnas iš I. Kanto ima tik sąmonės ir asmenybės aktyvumo principą. Jis visur pabrėžia, kad žmogaus sąmonės vystymasis turi ryšio su subjekto veikla, jo aktyvumu, tikrovę pažįstant ir ją perkuriant. Apie tikrovės vyksmų priklausomumą nuo subjektyvių sąlygų Vydūnas nekalba, nes jis pripažįsta būtiną tvarką ir harmoniją visatoje, kuri nepriklauso nuo žmogaus valios.

Svarbiais žmogaus veiklumo varikliais Vydūnas laiko aistras, potraukius, polinkius¹⁸. Psichiniai procesai, esą, glaudžiai susiję su įvairiais kūno reiškiniais. Vieni procesai vyksta, esant mažesniai sąmoningumui, kiti — didesniai, bet visi turį įtakos žmogaus veiklai. Rodydamas žmogui moralinio tobulėjimo idealą, Vydūnas, žinoma, reikalavo, kad protas, išmintis valdytų žmogų, kontroliuotų jo įvairius potraukius ir geidimus, kaip buvo skelbiama ir kai kuriuose senovės indų šaltiniuose (Bhagavad-Gita)¹⁹.

Nors Vydūnas daug vietos skiria žmogaus instinktams, potraukiams, polinkiams aiškinti, atskirioms šios „tamsios“ žmogaus psichinio gyvenimo srities apraiškoms pavadinti vartodamas daug įvairių žodžių („nuovokos“, „geismai“ ir kt.), nesirūpindamas sutikslinti jų turinio, iš viso mažai jį teatskleisdamas, bet tas „tamsusis“ žmogaus pasaulis lieka tamsus ir Vydūno raštų pasiskaičius. Iškeldamas žmogaus jausmų sritį ir jos reikšmę visam sąmonės gyvenimui, Vydūnas neseka psichoanalitikais, kurie jausmus, ypač lytinius, laiko visos žmogaus veiklos varomosiomis jėgomis.

Kadangi per jausmus reiškiasi, kaip Vydūnas sako, kūniškumas, žemesnieji žmogaus polinkiai, todėl savo veikaluose daug vietos jis skiria jausmų kultūrai. Žmogus turįs kilti aukšty, tobulėti, pajungdamas savo dvasiai kūną, todėl ir jausmai, kurie glaudžiai susiję su įvairių kūno poreikių tenkinimu, jam atrodo žemas reiškinys, kurį žmogus turįs suvaldyti ir išgyvendinti. Ypač neigiamai žmogaus išmintį veikią įvairūs afektai. Su jausmais, esą, reikia kovoti. Duodama ir praktinių nurodymų, kaip valdyti savo jausmus: „Berods galima lengviausiai suvaldyti savo prigimtį, atidą kreipiant nuo netikusio dalyko į kitą“²⁰. Didesniąją dalį knygos „Apšvietimas“ Vydūnas paskyrė būdo lavinimui, duodamas konkrečių individualizuotų pamokymų (karštuoliams, lengvaširdžiams ir kt.).

Savo veikaluose Vydūnas gvildeno taip pat visuomeninės sąmonės ir psichologijos klausimus. Iš jo samprotavimų išryškėja visuomeninės sąmonės didelė reikšmė individualiai sąmonei. Vydūnas parodo, kaip žmogus patenka į visuomenę ir persiima jos pažiūromis ir papročiais. Todėl Vydūnas nagrinėja nacijos charakterio bruožus, susidariusius istorijos

¹⁸ Kodėl Vydūnas daug dėmesio skyrė žmogaus geismams ir potraukiams, galima suprasti iš reikšmės, kuri jiems tenka indų psichologijoje. Ir vedose, ir upanišadose nurodama, kad žmogaus sąmonė atsiranda iš potraukių (plg. E. A b e g g, Indische Psychologie, Zürich, 1945, p. 12, 13).

¹⁹ Žmogaus veiksmų motyvų ir kryptingumo klausimu Vydūną galima priskirti prie tos induizmo krypties, kuri stengėsi paneigti žmogaus išorinių veiksmy emocinį santykį su objektais, į kuriuos tie veiksmai nukreipti (plg. А. М. П я т и г о р с к и й, О классификации форм поведения в древнеиндийской психологии, Доклады АПН РСФСР, 1961, т. 5, p. 109—114).

²⁰ V y d ū n a s. Apšvietimas, Tilžė. 1909, p. 61.

eigoje. Čia jis daro stambių klaidų, charakterį siedamas su protėvių krauju, laikydamas jį paveldėtą iš ankstesniųjų kartų.

Vydūno pažiūros į moralinį žmogaus tobulėjimą, į individualios sąmonės vystymąsi iki aukščiausiųjų pakopų, kurias pasiekęs žmogus savi-
monės dėka galės atsipalaiduoti nuo prigimties įdiegtų potraukių, taip pat individualizmas, kaip šio tariamo išsivadavimo kelias, turėjo įtakos R. Bytautui, XX a. pradžios lietuvių idealistinės filosofijos ir psichologijos atstovui. Juos jungė individualizmas, bet visuomeninės sąmonės ir psichologijos klausimais jie skyrėsi, nes Vydūnas pagrindą sąmonėjimui matė „bočių kraujuje“ ir moraliniame tobulėjime, t. y. biologijoje ir etikoje, o R. Bytautas — ekonominiuose santykiuose, individo nepasitenkinime ir kolektyvo baimėje, t. y. ekonomikoje ir psichologijoje.

* *
*

R. Bytauto kelias į filosofiją ir psichologiją skyrėsi nuo Vydūno. Vydūnų domino filosofiniai klausimai ir atsakymo į juos jis ieškojo idealistinėje literatūroje, o R. Bytautas pradėjo gamtos ir ekonomikos studijomis, susidomėjo psichologija ir ėmė svarstyti su ja glaudžiai susijusias filosofines problemas²¹.

R. Bytauto filosofinės ir psichologinės pažiūros iki šiol beveik nagrinėtos. Buržuazinėje lietuvių literatūroje buvo tik trumpų pastabų apie jo asmenį ir filosofines pažiūras. „Logose“ 1922 m. jis buvo vertinamas kaip filosofas, nesutikęs su materialistine to meto mokslo dvasia ir nuėjęs su idealistais.

XX a. pradžios lietuvių filosofinės minties raidoje R. Bytautas iškyla kaip stambi ir savaiminga figūra. Jis buvo vienas iš liberalinės moksleivijos žurnalo „Aušrinė“ steigėjų ir redaktorių. Kai „Aušrinėje“ pasirodė klerikalinės jaunuomenės ideologiją išreiškias P. Dovydaičio straipsnis „Tikėjimo elementas žmogaus gyvenime“²², R. Bytautas skubėjo į jį atsakyti²³.

Polemizuodamas su P. Dovydaičiu, R. Bytautas, nors ir nebūdamas materialistas, vis dėlto ieško argumentų materializmui pateisinti. Jis nurodo, kad materializmas visų pirma nesitenkina faktų konstatavimu, reiškinių aprašymu, o ieško, kas reiškiasi gamtos mokslo ir psichologijos objektuose. Tuo materializmas skiriasi nuo pozityvizmo, kuris visus panašius klausimus laikąs neišsprendžiamais ir juos atmetąs. Antra tezė, kurią materializmas iškeliąs, tai sielos (dvasios) materialumas. Psichiniai reiškiniai esą smegenis sudarančių atomų judėjimo funkcija. Toliau materializmą teigiamai išskiria iš kitų filosofijos krypčių tai, kad jis ieškąs pasaulio reiškinių dėsningumo, todėl negalima sakyti, kad materializmas pripažįstas tik atsitiktinumus. Materializmas atmetąs vystymosi tikslą (vadinamosios transcendentinės esybės siekimą), o visur matąs priežastingumą. Priekaištą, kad materializmas gamtos vyksmus aiškina atsitiktinumu, pagal R. Bytautą galima remti tik Aristotelio filosofija, nes jis visko priežastimi laiko protą, o ne materializmu, kuris daiktų atsiradimą aiškina mechaninėmis priežastimis²⁴.

²¹ R. Bytautas — Maskvos universiteto auklėtinis. Nuo 1907 m. galutinai apsisprendė studijuoti Istorijos ir filologijos fakultete filosofiją bei psichologiją. Lankė prof. G. Celpanovo vadovaujamą eksperimentinės psichologijos seminarą, jame skaitė savo pranešimą apie V. Vundto pažiūras į psichologiją. Seminarinio darbo tema buvo plečiama ir virto diplominiu darbu „Vundto mokslo apie sielos substancijos sąvoką kritika“, kurį jis 1912 m. įteikė Maskvos universitetui, už jį gavo aukso medalį ir pasiūlymą likti prie Maskvos universiteto filosofijos katedros.

²² „Aušrinė“, 1910, Nr. 6.

²³ R. Bytautas, Ar-gi?, „Aušrinė“, 1911, Nr. 1, 2.

²⁴ „Aušrinė“, 1911, Nr. 1, p. 14.

Iš ką tik išdėstytų R. Bytauto tezių aiškėja, kad jis, gindamas ir kritikuodamas materializmą, remiasi mechanistinio materializmo tezėmis ir šiam materializmui pripažįsta istorinį vaidmenį: „daugybė pamatinių materializmo minčių dabar jau tapo visuotine dvasiška manta, įėjo į mokslą ir filosofiją būtinu elementu (...). Be materializmo šiuolaikinė filosofija nebūtų tuo, kas ji iš tikrųjų yra,— rašė R. Bytautas.— Materializmas įnešė savo dalį į žmonijos dvasišką progresą. Tame jo istoriškas išteisinimas ir garbė“²⁵.

Nors R. Bytautas materializmą pripažįsta ir istoriškai pateisina, bet su juo nesutinka. Iš mechanistinio materializmo į dialektinį materializmą kelio jis neranda. R. Bytauto manymu, mechanistinis materializmas užtikrinąs tiksliai mokslinio tyrimo rezultatų tikslumą, bet nesuformuojąs pasaulėžiūros. Jis pakartoja K. Langės išvadas, kad materializmas duodąs tobuliausią mokslinį metodą, bet nepatenkinąs žmogaus „dvasios potraukių“. Vertindamas mechanistinį materializmą, R. Bytautas ir pasuka į idealizmą.

V. Vundtas, kurio pažiūras kritikavo R. Bytautas, nebuvo materialistas. Svarstydamas gnoseologijos klausimus, jis laikėsi „supainioto idealistinio požiūrio“²⁶. Tačiau, kritikuodamas materializmą ir spiritualizmą, V. Vundtas be išlygų atmetė sielos substancialumą. R. Bytautą ima baimė, kad, atmetus sielos substancialumą, paliekama galimybė materializmui patekti į psichologiją, nors V. Vundtas atskirus savo filosofinės ir psichologinės sistemos elementus stengėsi taip suderinti, kad materializmui vietos joje neliktų. Vis dėlto, kaip parodė R. Bytautas, V. Vundto psichologinėse pažiūrose liko stambių spragų, pro kurias matyti ir materializmo elementų²⁷.

Nepripažindamas sielos substancialumo, V. Vundtas skelbė vadinamąją sielos aktualumo („Aktualität der Seele“) teoriją, visur matydamas procesus be jų nešėjo. Tai buvo esamų metafizinių sielos koncepcijų neigimas, veiklumo prado iškėlimas (A. Šopenhauerio įtakoje). R. Bytautas kritikavo V. Vundto aktualumo teoriją, nes ji neigė substancialią sielą, o su ja ir kintančią, bet išliekančią pačia savimi žmogaus sąmonę. Sąmonės sąvoka jau atskleidžia V. Vundto kai kurių psichologinių pažiūrų silpnąs puses.

Pagal V. Vundtą tikras pažinimas tegalimas tik su vidaus patyrimo pagalba. Psichologija šia prasme esąs pats realiausias mokslas, nes tiriąs betarpiško patyrimo duomenis, o gamtos mokslas užsiimąs abstrakcijomis, loginiais dariniais, nes gamtos objektų betarpiškai pažinti žmogus negalįs, apie juos protaująs iš pojūčių, taigi iš vidinio patyrimo duomenų²⁸. Pojūčiai (žmogaus sąmonės reiškiniai) esą tik įvairūs procesai, aktai, vidiniai būviai, kuriuos žmogus suranda savyje su savistabos pagalba. Sąmonė esanti ne kas kita, kaip tie būviai, arba procesai. Kai nesą vidaus potyrių, vidaus būvių, nesą ir sąmonės. Vidaus potyriai buvo laikomi vienintele sąmonės egzistavimo sąlyga.

Į šitą Achilo kulnį ir nusitakė R. Bytautas. Jeigu egzistuoja tik įsisiąmoninti psichiniai procesai, o jų nebuvimas tolygus sąmonės pranykimui, tai V. Vundtas, anot R. Bytauto, psichiniams procesams taikąs Dž. Berklio principą: jie egzistuoja tik tada, kai suvokiami, įsisiąmoninami.

²⁵ „Aušrinė“, 1911, Nr. 1, p. 17, 18.

²⁶ V. I. L e n i n a s, Raštai, t. 14, Vilnius, 1952, p. 49.

²⁷ Pastaruoju laiku pasirodo darbų, kuriuose iškeliami V. Vundto psichologinių pažiūrų tie elementai, kuriuos galima aiškinti materialistiškai, nors jo gnoseologinės pažiūros yra idealistinės. 1961 m. Leipzige parašytoje disertacijoje E. Ešleris nurodė, kad V. Vundto pažiūros kito iš idealistinių-mistinių į mokslines-materialistines (E. E s c h l e r, Über die sozial-philosophische Seite im Schaffen W. Wundts, Inauguraldissertation, Leipzig, 1961, p. 50).

²⁸ W. W u n d t, Grundriss der Psychologie, 12. Aufl., Leipzig, 1914, § 1.

Taip aiškindamas sąmonę, V. Vundtas pakertęs šaknis pačiam psichologijos mokslui. Psichologija, kaip mokslas, gali egzistuoti tada, kai 1) pripažįstamas kitų žmonių psichinis gyvenimas, kurio psichologas tyrėjas betarpiškai pergyventi negali, 2) kai pripažįstami savo paties ar kitų žmonių buvę arba praėjusieji psichiniai potyriai, nes tai įgalina psichinius reiškinius lyginti, analizuoti ir pan.²⁹ Kitaip sakant, R. Bytautas pripažino objektyvų psichinių, arba sąmonės, reiškinių buvimą ir galėjimą juos pažinti.

V. Vundtas aiškino, kad elementarūs psichiniai procesai sukeliama išorinių dirgiklių. Pojūčių ir vaizdinių ryšius apsprendžia jų santykis su išorinio pasaulio kintamomis sudėtinėmis dalimis. Išorinio pasaulio fiziniai poveikiai nuolat suteikia psichiniams procesams naują turinį, kurio dėka tuose procesuose atsiranda nauji priežastiniai ryšiai. R. Bytautas buvo nepatenkintas tokiu priežastinių ryšių aiškinimu. Jo manymu, psichiniai procesai yra uždari, jie apspręsti sąmonės vidinių dėsnių, išorinis pasaulis negalys nustatyti vidinio pasaulio (sąmonės) dėsnių. Be to, jeigu V. Vundtas nepripažįsta, kad ankstesnis sąmonės gyvenimas yra realus dalykas, tai kaip galima ieškoti priežastinių ryšių tarp psichinių reiškinių,— samprotauja R. Bytautas. Žmogaus aktualūs jausmai, norai, idėjos esą apspręsti viso ankstesniojo sąmonės gyvenimo, jiems turėjusi įtakos visa sąmonės raida, o pagal V. Vundto prielaidas to teigti negalima.

Reikia pripažinti, kad R. Bytauto kritinės pastabos iš dalies yra teisingos, bet, kritikuodamas V. Vundtą, jis laikosi dualistinės pozicijos, teigia, kad vienas greta kito veikia du savyje uždari procesai, kurių kiekviename gali būti priežastiniai ryšiai, bet jų negali būti tarp atskirų uždarų grandinių. Psichinių procesų priežastingumo klausimą jis sprendė, kaip ir E. Hartmanas: „Kiekvieno reiškinio tikroji priežastis glūdi substancialios ir aktualios priežasties vienovėje“³⁰. Dualistiškai žiūrėdamas į būtį, R. Bytautas negalėjo išspręsti priežastingumo problemos psichologijoje. Dvasinę substanciją jis priešpastatė materijai, nepripažino materialaus pasaulio vienybės, vienybės subjektyvaus ir objektyvaus.

Atmetęs sielos substancialumą, V. Vundtas ieškojo principų, kurie galėtų išaiškinti žmogaus psichinės veiklos dėsnius. Paskelbęs, kad sąmonė yra nuolatinis vyksmas, kuriame po vienu procesų seka kiti, V. Vundtas nurodė tris principus, kuriais esą galima išaiškinti psichinių reiškinių dinamiką. Tai — tiksli heterogonija, kūrybinė sintezė ir kontrastas. R. Bytautas ypač kritikavo kūrybinės sintezės principą, kuriame, jo įsitikinimu, glūdėjęs materialistinis sąmonės reiškinių supratimas.

Pagal V. Vundtą išoriniai dirgikliai sukelia tikrai paprastus, elementarius psichinius procesus (pojūčius), iš kurių susidaro sudėtingesni psichiniai dariniai. Šie pastarieji kokybiškai skiriasi nuo juos sudarančių elementų sumos. Šį vyksmą sąmonėje V. Vundtas aiškino kūrybine sinteze. Psichikoje vykstančios sintezės kūrybinis pobūdis gąsdino R. Bytautą, nes V. Vundtas „iš esmės laikosi objektyvaus realizmo požiūrio, kuris pirminiu laiku tik objektą“³¹. V. Vundto teorija negalėjo įtikinamai atsakyti į klausimą, koks yra kokybiškai skirtingų darinių formavimosi mechanizmas, kas ir kaip juos sąlygoja. Tačiau R. Bytauto mėginimas sudėtingus sąmonės procesus aiškinti „kūrybine dvasios raida“³², substancijoje glūdinčiais sugebėjimais neįveikia V. Vundto teorijos keblumą ir, palyginus su ja, yra žingsnis atgal.

²⁹ Р. Битовт, Критика учения Вундта о понятии субстанции души, М., 1912, ВВU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F 45, d. I, p. 17—19.

³⁰ Ten pat, d. II, p. 95.

³¹ Ten pat, p. 10.

³² Ten pat, d. I, p. 93.

Metafizika nuvedė R. Bytautą į tokias tuščias abstrakcijas, jog jis pats pamatė „sielos substancijos“ bergždumą, suprato, jog ji nepadedą pažinti psichinio gyvenimo faktų ir dėsnių. „Psichologija savo specialioms uždaviniam spręsti nėra, žinoma, reikalinga substancijos sąvokos, negali jos panaudoti jokiam „praktiškam“ reikalui“,— pripažino R. Bytautas³³.

Nagrinėdamas konkrečius psichinius procesus, sprenddamas sąmonės vienybės klausimą, R. Bytautas priverstas pripažinti pergyvenantį subjektą. V. Vundtas buvo jį paneigęs. R. Bytautas teisingai kelia klausimą, kad, kaip gali būti veiklos sąmonė, tos veiklos tikslo vaizdinys, jeigu nėra subjekto. Bet subjektas R. Bytautui yra absoliučiai pastovus, nekintantis, tapatus visais sąmonės momentais. Norėdamas įrodyti subjekto absoliutų nekintamumą, R. Bytautas ieško skirtumo tarp pažįstančio subjekto bei pažinimo akto (galvojimo) ir konstatuoja, kad juodu skiriasi. „Sitai pasireiškia tuo, kad mąstymas gali keistis, tuo tarpu kai subjektas palieka tas pats. Mąstymo turinys be galo įvairus ir kintantis, bet jo subjektas palieka sau tapatus: tai viena ir ta pati realybė pasireiškia įvairiais būdais (...). Kiek „aš“ pažįsta save kaip tapatų subjektą, jis ir yra substancija“³⁴. Kitoje vietoje jis sako, kad būtinai reikia pripažinti subjektą ir kad juo esanti sielos substancija³⁵.

Tačiau nuo pergyvenančio, pažįstančio, veikiančio subjekto iki „antlaikinės“ sielos substancijos yra neperžengiama praraja. Subjektas yra atsiskaitanti gyva būtybė, individas, kurio šaknys organinėje gamtoje, o viršūnė — visuomenėje. Jokia dvasinė substancija negali išaiškinti žmogaus, kaip subjekto, savaimingumo, atitraukus jį nuo materialinių santykių.

Norėdamas parodyti psichinių reiškinių savitumą, R. Bytautas priskyre juos substancialiai sielai. Begindamas psichinių procesų savitumą, jis atplėšė juos nuo jų nervinio fiziologinio pagrindo, nuo materialaus substrato. Atplėšus psichinius procesus nuo nervinių fiziologinių procesų, nuo nuolatinės, nepaliaujamos smegenų veiklos, iš tikrųjų gali kilti klausimas, kas išlaiko tų procesų vienybę. Bet greičiau reikėtų stebėtis, jeigu nebūtų tos vienybės, jeigu procesai, vykstantieji toje pačioje nervų sistemoje, būtų be jokio tarpusavio ryšio. Sąmonės vienybę galima pagrįsti ne substancialia siela, bet psichologine subjekto sąvoka, nes subjektas yra šios vienybės turėtojas. Subjekto keitimasis nepanaikina jo pastovumo, bet yra jo egzistavimo forma. Subjektas gali įsisąmoninti save esant prieš visą likusią tikrovę.

R. Bytautas atkakliai teigia sielos substancialumą dar ir dėl to, jog tada, kai neigiamas substancialumas, psichinis gyvenimas galys netekti savo savarankiškumo. V. Vundtas dvasią subordinojo materijai. Norėdamas tokios subordinacijos išvengti, R. Bytautas siūlo materiją ir dvasią sugretinti, t. y. siūlo išlaikyti dualistinį principą. Psichinės veiklos nesą įmanoma suprasti be veikėjo. Jei nebus dvasinės substancijos, tai tada, pasak R. Bytauto, psichinių procesų turėtoju ir veikėju neišvengiamai liks vienintelė egzistuojanti materialinė substancija. Iš V. Vundto mokslo, atseit, peršasi išvada, kad psichika yra smegenų funkcija. „Ši tendencija praplėsti materialinės substancijos sąvoką susilaukė tolesnio plėtojimo Vundto mokykloje Kiulpės asmeny, kuris pergyvenantį subjektą tiesiog identifikuoja su kūnu ir tikruoju psichologijos uždaviniu laiko nustatyti psichinių reiškinių priklausomybę nuo kūniškų organizmo procesų“,— rašo R. Bytautas ir baiminasi, kad „filosofiškai nedisciplinuotą

³³ Р. Битовт, Критика учения Вундта о понятии субстанции души, М., 1912, VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F 45, d. I, p. 93.

³⁴ Ten pat, d. II, p. 121.

³⁵ Ten pat, p. 108.

protą dvasinės substancijos neigimas, negalint vaizduotis veikimo be veikėjo, turi betarpiškai nuvesti į tokį supratimą, kuris mintį suveda į smegenų judėjimą. Iš tiesų yra pavojaus, kad išsiplatinimas Vundto teorijos apie „grynąją“ psichinės veiklos aktualumą gali paremti materialistišką pažiūrą į sielą³⁶.

Sios citatos iš R. Bytauto veikalo rodo jo didelę materializmo baimę, kuri juo labiau keista, prisiminus R. Bytauto sąmoningo gyvenimo pradžią ir jo mėginimą rasti ir materializme nuopelnų mokslo istorijai.

R. Bytautas teigė, kad psichologija gali būti tik empirinis mokslas. Sielos substancija neegzistuojanti be savo apraiškų (reiškinių). „Suponuodami dvasinę substanciją, mes neturime teisės priteigti jai savybių, nesutinkančių su reiškinį savybėmis. Esysbės veiksmams turi realizuotis jos prigimtis“³⁷. Tai, žinoma, labai bendro pobūdžio filosofiniai teiginiai. Nors R. Bytautas rašė, kad, norint pažinti sielą, reikia studijuoti psichinius reiškinius, juos analizuoti ir priežastingai susieti, bet tai nekludė jam paskelbti dvasinę substanciją vyriausiu žmogaus sąmonės ir visatos pradū. Ilgus amžius trukęs prieštaravimas tarp „substancijos ir subjekto, gamtos ir dvasios, būtinumo ir laisvės“³⁸, visu griežtumu iškeltas XVIII amžiuje ir privestas iki kraštutinumų, R. Bytauto buvo sprendžiamas idealistiškai.

Analizuodamas V. Vundto pažiūras sąmonės klausimu, R. Bytautas susidūrė su visuomeninės sąmonės sąvoka. V. Vundtas vienas pirmųjų ėmė tirti tautos psichologiją („Völkerpsychologie“), „tautos siela“, — tai, kas žmonėms bendra, kas yra atsiradę atskiriems žmonėms bendraujant (kalba, papročiai, mitai ir pan.). R. Bytautas nesutinka su V. Vundtu, kad yra kažkokia bendra tautos sąmonė. Jo manymu, yra tik individualios sąmonės, o bendroji sąmonė yra atitruktai mažesniai ar didesniam individų skaičiui bendrų (panašių) psichinių pergyvenimų junginys³⁹.

Visuomeninės sąmonės vienas atvejų yra tautinė sąmonė. Jos analizei R. Bytautas paskyrė didelį (per penkis „Aušrinės“ numerius spausdintą) straipsnį „Tauta ir tautiška sąmonė“⁴⁰. Nors R. Bytautas pripažįsta, kad nacijai susiformuoti reikšmės turėjo ekonominės sąlygos, bet, būdamas ištikimas savo filosofijos koncepcijai, kalba apie dvasinę „tautos substanciją“⁴¹, kurią V. Vundtas griežtai atmetė⁴².

Gilindamasis į V. Vundto bendrąją sąmonę („tautos sielą“). R. Bytautas turėjo gilintis ir į jos produktą — kalbą. Jau 1908 m. jis patraukė skaitančiosios visuomenės dėmesį savo straipsniu „Šis tas iš lietuvių kalbos filosofijos“⁴³. Tuo ir vėliau paskelbtais straipsniais lietuvių kalbos

³⁶ Р. Битовт, Критика учения Вундта о понятии субстанции души. М., 1912, ВВU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F 45, d. 11, p. 127—128.

³⁷ Ten pat, p. 119.

³⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. I, М., 1955, p. 670

³⁹ Tai, kad V. Vundtas pripažįsta bendrą „tautos sąmonę“, nepriklausomą nuo individualių sąmonių, iškėlė ir tokią pažiūrą kritikavo ne tik R. Bytautas. P. Klimas irgi kritikavo V. Vundtą, kad jis pripažįstas kažkokią visuomenės dvasią („Gesamtgeist“), skirtingą nuo individų psichologijos. Kliuvo ir Vydūnui už „tautos dvasią“ (plg. „Lietuvos žinios“, 1912, Nr. 95—96). Kaip nurodo E. Ešleris, V. Vundtas pripažino, kad tautos siela („Volkseele“) yra individualių sąmonių produktas, iš jų sudaryta, tačiau ji turi įtakos ir pastarosioms, nes tautos sąmonė nėra paprasta individualių sąmonių suma (žr. E. E s c h l e r, Über die sozial-philosophische Seite im Schaffen W. Wundts, Inauguraldissertation, Leipzig, 1961, p. 14).

⁴⁰ „Aušrinė“, 1912, Nr. 17—21; 1913, Nr. 22.

⁴¹ „Aušrinė“, 1912, Nr. 19, p. 180.

⁴² Plg. E. E s c h l e r, Über die sozial-philosophische Seite im Schaffen W. Wundts, Inauguraldissertation, Leipzig, 1961, p. 14.

⁴³ „Draugija“, t. IV, 1908, Nr. 16.

klausimais⁴⁴ jis atsiliepė į savo kultūrą sparčiai ugdančios tautos poreikius. R. Bytautui buvo aišku, kad slegiama baudžios lietuvių liaudis mažai tegalėjo pasiekti mokslo srityje, todėl ji negalėjo atitinkamai išvystyti kalbos, susikurti reikiamų žodžių įvairių mokslo sričių sąvokoms. Bajorija, kuriai buvo prieinamas mokslas, nutauto, galvojo, šnekėjo ir rašė lenkiškai. Po baudžios panaikinimo, atsiradus daugiau inteligentijos iš liaudies, buvo dirbama ir mokslo srityje, tiek ji įsisavinant, tiek ir išreiškiant mokslo žinias bei vystant mokslinę mintį gimtąja kalba. „Kitų tautų mokslas,— rašė R. Bytautas,— visą laiką plėtojosi, dėl to ir jų kalba vystėsi kartu, joje radosi priemonių ir formų abstrakčioms naujoms mintims, sąvokoms žymėti. Lietuvių kalba turėjo per trumpą laiką nužengti tą kalbos vystymosi kelią, kuris eina kartu su pažinimo raida“⁴⁵.

R. Bytautas kvietė giliau ištirti lietuvių kalbos žodžių darybą, sakinių sandarą, studijuoti lietuvių kalbos klausimus. Jis nesitenkino „išviršiniu“ kalbos tyrimu — gramatika, bet reikalavo tirti kalbą ir „iš vidaus“ — atsižvelgti į žodžių ir sakinių reikšmę. Jam ypač rūpėjo lietuvių kalbos semantinė pusė, nes, pasak R. Bytauto, jos tyrimas padeda sutikslinti žodžių reikšmes, sąvokų turinį, o be tikslios žodžių reikšmės žinojimo negali būti tikslaus mokslinio mąstymo. Jis pasiūlė kai kuriuos terminus, pvz., sąvoka=poniatije, kaip esminių žymių visetas; visybė=cielostnostj; suvokti=vosprinimatj; atitrauktinės sąvokos=abstrakčios ir kt. Remdamasis teisinga teze, kad mąstymas yra neatskiriamai susijęs su kalba, jis reikalavo kalbos grynumo, taisyklingumo ir tikslumo, nes ir „mokslas reikalauja pirmų pirmiausia tikslumo“⁴⁶. Nagrinėdamas lietuvių kalbos klausimus, R. Bytautas ne tik davė pradžią lietuviškiems filosofijos ir psichologijos terminams, bet drauge, šį konkretų klausimą svarstydamas, plačiau parodė mąstymo ir kalbos vienybę.

* *
*

XX a. pradžioje idealistai išplėtė kovą su didėjančia materializmo įtaka. Greta klerikalinės krypties idealistinių pažiūrų atsirado ir tokių, kurios pripažindamos kai kuriuos materializmo teiginius, vis dėlto kritikavo materialistines psichologijos pažiūras iš objektyviojo idealizmo pozicijų. Vydūno ir R. Bytauto pažiūrų vidinių prieštaravimų atskleidimas rodo silpnąsias idealizmo puses, jo metodologinį nepajėgumą mokslškai išspręsti sąmonės problemą.

Mėginant susisteminti Vydūno pažiūras sąmonės ir atskirų jos apraiškų (mąstymo, kalbos, jausmų ir kt.) klausimais, paaiškėja, kad jos susiformavo, sintetinant tam tikrus Vakarų Europos idealistinės filosofijos bruožus, kai kuriuos senovės indų raštų teiginius ir atskirus naujausius gamtos mokslo duomenis. Nors Vydūnas pripažino materialų tikrovės pradą, jos kitimą ir raidą, bet, nepripažindamas kokybinio materijos ir judėjimo vieni formų perėjimo į kitas, jis liko idealistas ir kritikavo materializmą. Vydūno argumentai prieš materializmą neišlaiko jokios kritikos, nes jis, kaip ir kai kurie kiti to meto idealistai (jų tarpe ir R. Bytautas), kovojo su vulgariuoju materializmu, su mechanicizmu, o ne su dialektiniu materializmu. Sąmonę ir sąmoningumą Vydūnas priskyrė negyvajai ir gyvajai gamtai, neigdamas visuomeninę sąmonės prigimtį ir sąlygotumą. Pradėjęs aiškinti savimonę teisinga prielaida, kad ji yra savęs pažinimas, jis nuklydo į fideizmą ir mistiką.

⁴⁴ R. Bytautas, Lietuvių raštikalbės reikalai, „Draugija“, 1908, t. V, Nr. 17; Kaip tarti ir rašyti svetimžodžius, „Aušrinė“, 1912, Nr. 15—18.

⁴⁵ „Draugija“, t. IV, 1908, Nr. 16, p. 414.

⁴⁶ Ten pat.

R. Bytautas kritikavo klerikalinės krypties idealizmą, parodė teigiamus materializmo bruožus, ypač jo mokslinį metodą, tačiau ir jis neišsivadavo iš idealizmo. R. Bytautas kritikavo V. Vundto „sielos aktualumo“ teoriją ir parodė jos vidinius prieštaravimus. Kadangi R. Bytautas V. Vundtą kritikavo kaip idealistas, bijodamas, kad per V. Vundtą į psichologiją neprasisiskverbtų materializmas, todėl ta kritika padėjo išaiškinti, kuriuose V. Vundto mokslo elementuose slypi materialistinės tendencijos. Kritikuodamas V. Vundto pažiūras į sąmonę, R. Bytautas sąmonę priešpastatė materijai, subjektą tapatino su dvasine substancija, neigė subjektyvaus ir objektyvaus vienybę, dėl to jam beliko idealisto kelias filosofijoje ir psichologijoje. Straipsniuose kalbos klausimais R. Bytautas parodė kalbos ir mąstymo vienybę, o aiškindamas kai kurių kalbos priemonių reikšmę mąstymo tikslumui, sudarė naujų filosofijos ir psichologijos terminų.

VVU
Pedagogikos ir psichologijos
katedra

Įteikta
1964 m. gruodžio mėn.

**ПРОТИВОРЕЧИЯ ПО ВОПРОСУ СОЗНАНИЯ
В ЛИТОВСКОЙ ИДЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ НАЧАЛА XX в.**

А. ГУЧАС

Резюме

Начало XX века в истории литовской психологии знаменуется тем, что впервые в литературе на литовском языке (в переводах классиков марксизма) высказаны положения об общественной обусловленности сознания человека.

Попытки представителей идеалистического направления (Видунаса, Р. Битаутаса) противопоставить материалистическому пониманию сознания свои концепции обнаружили большие разногласия и противоречия в самой идеалистической психологии и тем самым способствовали укреплению материалистического взгляда на психику человека.
